

PH international

ADVANCING SOCIETIES, CONNECTING PEOPLE

ԱՆՉԱՓԱՀԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԳՈՐԾԵՐՈՎ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱՑՎԱԾ ՔՆՆԻՉՆԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՄՈԴՈՒԼՆԵՐ

ՄՈԴՈՒԼ 3 - ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍ

ԱՆՉԱՓԱՀԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՔՐԵԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹԸ

Ղամբարյան Արթուր

Ձեռնարկը կայքում հրապարակվել է Արդարադատության Ակադեմիայի
տեխնիկական աջակցությամբ

ՄՈՂՈՒԼ 3

ԱՆՉԱՓԱՀԱՍՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ
ՔՐԵԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹԸ

Հեղինակ՝ Ղափարյան Ա.

Արթուր Միրեկանի Ղամբարյան՝ ՀՀ քննչական կոմիտեի նախագահի տեղակալ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Ծնվել է 1980 թվականին Երևան քաղաքում, 2001 թվականին ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: 2001 թվականից զբաղվում է մանկավարժական և գիտահետազոտական գործունեությամբ: Դասավանդում է ՀՀ բարձրագույն ուսումնական տարբեր հաստատություններում: Մոտ 130 գիտական, գիտահետազոտական և ուսումնամեթոդական աշխատանքների ու հոդվածների հեղինակ է:

Սույն մոդուլը նախատեսված է քննիչների համար, սակայն կարող է օգտակար լինել իրավագիտության, հոգեբանության և սոցիալական աշխատանքի մասնագիտացմամբ ուսանողների, ինչպես նաև երեխաների իրավունքներով հետաքրքրվող այլ մասնագետների համար:

Մոդուլը ստեղծվել է ՀՀ Քննչական կոմիտեի և «Փի-Էյչ Ինթերնեշնլ» կազմակերպության հայկական մասնաճյուղի (պաշտոնապես գրանցված որպես «Փրոջեքթ Հայմոնի») համատեղ նախաձեռնությամբ ազգային փորձագետների ներգրավմամբ: Մոդուլը մշակվել և տպագրվել է «Փի-Էյչ Ինթերնեշնլ» կազմակերպության կողմից իրականացվող և ԱՄՆ Պետքարտուղարության Թմրամիջոցների դեմ պայքարի և իրավապահ համագործակցության բաժնի կողմից ֆինանսավորվող «Համայնքային կապեր ի նպաստ իրավական սոցիալականացման» (ՀԳՆԻՄ) ծրագրի շրջանակներում:

Սույն մոդուլում արտացոլված են հեղինակի տեսակետները, մեկնաբանությունները և եզրակացությունները, որոնք կարող են չհամընկնել ԱՄՆ Պետքարտուղարության տեսակետների հետ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
ԳԼՈՒԽ 1. ԱՆՀԱՓԱՀԱՄԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՔՐԵԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ	6
1.1 Անչափահաս մեղադրյալների մասնակցությամբ քրեական վարույթի միջազգային իրավական հիմքերը.....	6
1.2 Անչափահաս տուժողների (վկաների) մասնակցությամբ քրեական վարույթի միջազգային իրավական հիմքերը.....	9
ԳԼՈՒԽ 2. ԱՆՀԱՓԱՀԱՍ ՄԵՂԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՔՐԵԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹԸ	14
2.1 Անչափահաս մեղադրյալների մասնակցության քրեական վարույթի ընդհանուր բնութագիրը	14
2.2. Անչափահաս մեղադրյալների մասնակցությամբ քրեական վարույթով հաստատման ենթակա հանգամանքները	17
2.3.Անչափահաս մեղադրյալների մասնակցությամբ քրեական վարույթի դատավարական ձևը.....	23
ԳԼՈՒԽ 3. ԱՆՀԱՓԱՀԱՍ ՏՈՒԺՈՂՆԵՐԻ (ՎԿԱՆԵՐԻ) ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՔՐԵԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹԸ	28
3.1 Անչափահաս տուժողների (վկաների) մասնակցությամբ քրեական վարույթում դատավարական գործողությունների սահմանափակումը	28
3.2. Անչափահասի մասնակցությամբ կատարվող քննչական գործողությունների տևողությունը	32

3.3. Անչափահաս տուժողի (վկայի) հարցաքննությունը հարմարեցված սենյակներում անցկացնելը և հարցաքննությունը տեսաձայնագրելը	33
3.4. Անչափահաս տուժողների (վկաների) մասնակցությամբ քրեական վարույթին հոգեբանի և մանկավարժի մասնակցության առանձնահատկությունները.....	36
3.5. Անչափահաս տուժողի իրավունքների և մեղադրյալի հակընդդեմ հարցման իրավունքի ապահովումը	42
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	48

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդու, առավել ևս անչափահասի իրավունքների պաշտպանությունը հանդիսանում է արդի քրեական դատավարության կարևորագույն խնդիրներից մեկը:

Երկար ժամանակ քրեական դատավարությունում առավել կարևորում էին անչափահաս կասկածյալի, մեղադրյալի կամ ամբաստանյալի իրավունքների պաշտպանության հիմնախնդիրները՝ որևէ ուշադրություն չդարձնելով հանցագործության տուժող կամ վկա երեխաների իրավունքների պաշտպանության առանձնահատկություններին: Ներկայումս իրավիճակը հիմնովին փոխվել է:¹

Միավորված ազգերի կազմակերպությունը² 2010թ.-ի ապրիլի 12-ից 19-ը կայացած 12-րդ համագումարում քննարկել է հանցագործությունների կանխարգելման և քրեական արդարադատության հարցերը, որի ընթացքում անդրադարձ է կատարվել նաև հանցագործության տուժող կամ վկա երեխաների պաշտպանությանը: Մասնավորապես նշվել է, որ ՅՈՒՆԻՍԵՖ-ի գնահատմամբ ամեն տարի աշխարհում 500 մլն.-ից մինչև 1,5 մլրդ երեխա ենթարկվում են բռնության և 275 մլն. երեխա աշխարհում դառնում է ընտանեկան բռնության զոհ: Թեև բռնության որոշ դեպքեր անսպասելի և սպոնտան են, այնուամենայնիվ, դրանց մեծ մասը երեխաների նկատմամբ կատարվում է այնպիսի մարդկանց կողմից, ում երեխաները ճանաչում են, ում նրանք վստահում են, ում նրանք պետք է դիմեն պաշտպանության ու աջակցության համար, մասնավորապես՝ ծնողների, խորթ ծնողների, ծնողների ընկերների, ընտանիքի այլ անդամների, այն անձանց կողմից,

¹ Ա. Ղամբարյան, Դ. Թումասյան. Անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ քրեական վարույթի առանձնահատկությունները թրաֆիքինգի կամ շահագործման դեպքում (մինչդատական վարույթ): Ձեռնարկ իրավապահ մարմինների աշխատակիցների համար: Երևան, 2014, էջ 7:

² Այսուհետև՝ ՄԱԿ:

ովքեր պարտավոր են հոգ տանել նրանց համար, ընկերների/ ընկերուհիների, դասընկերների, ուսուցիչներին գործատուների կողմից:

Անչափահասը քրեական դատավարությունում կարող է ունենալ տարբեր կարգավիճակներ՝ կասկածյալ, մեղադրյալ, վկա կամ տուժող և այդ պատճառով է, որ անչափահասի պատասխանատվությունը պետք է տարբերակված լինի, պայմանավորված հանցագործի և տուժողի տարիքի տարբերակմամբ, ընդհուպ մինչև պատասխանատվությունից ազատելու նախատեսումը: Տարբերակված են նաև այն դեպքերը, երբ հանցագործությունը կատարվում է անչափահասի նկատմամբ, որն առավել հուզական կամ ծանր է արձագանքում կատարված արարքին:

Երեխաները, բացի իրենց հուզական և տարիքային առանձնահատկություններից, առանձնանում են նաև որպես իրավահարաբերությունների սուբյեկտ: Ցանկացած երեխա, որն առնչվում է քրեական դատավարության հետ, ունի քրեադատավարական առանձնահատկություններ: Այս առումով, հատկապես միջազգային հանրությունն ուշադրություն է դարձնում հանցագործության գոհ կամ վկա երեխաներին:

Հաշվի առնելով, որ հանցագործություններից տուժող երեխաների իրավունքները պատշաճ կերպով չէին պաշտպանվում, և քրեական արդարադատությունում ներգրավված երեխաները կրում էին լրացուցիչ դժվարություններ, ՄԱԿ-ն ընդունել է «Հանցագործության գոհ և վկա երեխաների արդարադատության հարցերի վերաբերյալ» ղեկավար սկզբունքներ, որտեղ երեխայի իրավունքների մասին հանձնաժողովն ամրագրել է հանցագործության գոհ և վկա երեխաների հետևյալ իրավունքները.

- ա) կարեկցանքի և արժանի վերաբերմունքի,
- բ) խտրականությունից զերծ մնալու,

զ) տեղեկություն ստանալու,
դ) երեխային լսելու և իր կարծիքներն ու մտահոգություններն արտահայտելու,

ե) արդյունավետ օգնության,

զ) անձնական կյանքի և այլն:

Չսահմանափակվելով այդ իրավունքների շրջանակով և դրանց ուսումնասիրությամբ՝ միջազգային հանրությունն առ այսօր շարունակում է հատուկ կարևորել հանցագործության զոհ և վկա երեխաների իրավունքների պաշտպանությունը՝ հորդորելով յուրաքանչյուր պետությանն իր ազգային օրենսդրությամբ առավելագույնս պաշտպանել երեխաներին, հատկապես հանցագործության զոհ և վկա երեխաներին:³

Երեխաների դատավարական առանձնահատկություններով պայմանավորված փոփոխության է ենթարկվում նաև դատական պրակտիկան՝ մասնավորապես հիմք ընդունելով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի և ՀՀ վճռաբեկ դատարանի դիրքորոշումները:

Սույն ձեռնարկում ներկայացվելու են անչափահասների մասնակցությամբ քրեական վարույթի միջազգային իրավական հիմքերը, ինչպես նաև անչափահաս մեղադրյալների և տուժողների (վկաների) մասնակցությամբ քրեական վարույթը՝ նշելով դրանց առանձնահատկությունները:

³ Ա. Ղամբարյան, Դ. Թումասյան. Անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ քրեական վարույթի առանձնահատկությունները թրաֆիքինգի կամ շահագործման դեպքում (մինչդատական վարույթ): Ձեռնարկ իրավապահ մարմինների աշխատակիցների համար: Երևան, 2014, էջ 9:

ԳԼՈՒԽ 1. ԱՆՀԱՓԱՀԱՄՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՔՐԵԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՅԹԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

1.1 Անչափահաս մեղադրյալների մասնակցությամբ քրեական վարույթի միջազգային իրավական հիմքերը

Անչափահասին վերագրվող հանցանքի վերաբերյալ վարույթի քրեադատավարական դրույթները բխում են անչափահասների արդարադատության ոլորտում առկա հիմնական միջազգային իրավական ակտերով սահմանված չափորոշիչներից, մասնավորապես՝ Երեխայի իրավունքների մասին ՄԱԿ-ի Կոնվենցիա (1989թ.), Անչափահասների նկատմամբ արդարադատության իրականացման վերաբերյալ ՄԱԿ-ի նվազագույն ստանդարտ կանոններ (1985թ.) (*«Պեկինյան կանոններ»*), Ազատագրկված անչափահասների պաշտպանության մասին ՄԱԿ-ի կանոններ (1990թ.) (*«Հավանայի կանոններ»*), Անչափահասների հանցավորության կանխարգելման մասին ՄԱԿ-ի ղեկավար սկզբունքներ (1990թ.) (*«Էր-Տիադյան սկզբունքներ»*), Քրեական արդարադատության համակարգում երեխաների շահերից բխող գործողությունների վերաբերյալ ՄԱԿ-ի ղեկավար սկզբունքներ (1997թ.) (*«Վիենայի սկզբունքներ»*), Անչափահասների հանցավորությանը սոցիալական արձագանքների վերաբերյալ Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի 1987թ. սեպտեմբերի 17-ի թիվ R(87)20 հանձնարարականը, Անչափահասների հանցավորությանն արձագանքելու նոր ուղիների և անչափահասների գործերով արդարադատության դերի վերաբերյալ Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի 2003թ. սեպտեմբերի 24-ի թիվ Rec(2003)20 հանձնարարականը և այլն:

«Երեխայի իրավունքների մասին» ՄԱԿ-ի 1989թ. Կոնվենցիայի⁴ 40-րդ հոդվածի համաձայն, քրեական օրենսդրությունը խախտած համարվող, մեղադրվող կամ մեղավոր ճանաչված յուրաքանչյուր երեխա իրավունք ունի արժանանալու այնպիսի վերաբերմունքի, որը նպաստում է նրա արժանապատվության և նշանակալիության զգացումի զարգացմանը, երեխայի մեջ ամրապնդում է հարգանքը մարդու իրավունքների և ուրիշների հիմնական ազատությունների նկատմամբ, և որի դեպքում հաշվի է առնվում երեխայի տարիքը և հասարակության մեջ նրա վերամիասնացման և հետագա դրական դեր խաղալուն նպաստելու ցանկալիությունը:

Անչափահասների նկատմամբ արդարադատություն իրականացնելու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի 1985թ. նվազագույն ստանդարտ կանոնների (այսուհետ՝ Պեկինյան կանոններ) 5-րդ կետի համաձայն, անչափահասների վերաբերյալ արդարադատության համակարգն առաջին հերթին պետք է ուղղված լինի անչափահասի բարեկեցության ապահովմանը, որպեսզի անչափահաս իրավախախտների վրա ազդեցություն գործող ցանկացած միջոց միշտ համաչափ լինի ինչպես իրավախախտի անհատական առանձնահատկություններին, այնպես էլ իրավախախտման հանգամանքներին:

Անչափահաս հանցագործների անձեռնմխելիության իրավունքը պետք է հարգվի բոլոր փուլերում՝ անհարկի հրապարակայնության կամ անվանարկելու արդյունքում նրանց վնաս պատճառելուց խուսափելու համար: Չպետք է հրապարակվի անչափահասի ինքնությունն ի հայտ բերող որևէ տեղեկություն: Անչափահասի ձերբակալման ժամանակ նրա ծնողները կամ խնամակալը պետք է անհապաղ տեղյակ պահվեն, իսկ եթե դա հնարավոր չէ՝ ծնողները կամ խնամակալը կարող են ծանուցվեն

⁴ Այսուհետ՝ ԵԻԿ: Հայաստանը միացել է Կոնվենցիային 1993 թվականի հունիսի 23-ին:

ավելի ուշ, սակայն հնարավորինս սեղմ ժամկետում: Դատաքննության ողջ ընթացքում անչափահասն իրավունք ունի պաշտպանությունն իրականացնելու իրավախորհրդատուի միջոցով կամ դիմել իրավական անվճար օգնություն ստանալու հարցով, եթե նման օգնությունը նախատեսված է տվյալ երկրի օրենսդրությամբ: Ծնողները կամ խնամակալն իրավունք ունեն մասնակցելու դատաքննությանը, և, անչափահասների շահերից ելնելով՝ իրավասու մարմինը կարող է պահանջել նրանց մասնակցությունը: Սակայն իրավասու մարմինը կարող է մերժել նրանց մասնակցությունը, եթե հիմքեր կան ենթադրելու, որ դա բխում է անչափահասի շահերից: Անչափահասի նկատմամբ վարույթներով քննիչներն իրենց տրամադրության տակ պետք է ունենան անչափահասի նկատմամբ ներգործության միջոցների լայն ընտրություն, ինչը ճկունություն կհաղորդի ուղղիչ հիմնարկում տեղավորելուց հնարավորինս խուսափելու հարցում: Այդ միջոցները կարող են համակցվել միմյանց հետ: Դրանք են՝

- ա) խնամքը, կողմնորոշումը և հսկողությունը,
- բ) պրոբացիան,
- գ) համայնքային ծառայություններին հանձնելը,
- դ) դրամական տույժի, փոխհատուցման և վնասի հարթման կիրառումը,
- ե) միջանկյալ և այլ միջոցառումներ կիրառելը,
- զ) խմբային խորհրդատվության ուղղորդելը և նման այլ միջոցառումներում ներգրավելը,
- է) խնամատարության, այս կամ այն համայնքում կամ կրթական հաստատությունում տեղավորելը,
- ը) այլ որոշումներ կայացնելը:

1.2 Անչափահաս տուժողների (վկաների) մասնակցությամբ քրեական վարույթի միջազգային իրավական հիմքերը

Միջազգային իրավական չափանիշների համաձայն՝ պետք է խուսափել հատկապես սեռական շահագործման գոհ հանդիսացող անչափահաս տուժողների կրկնակի հարցաքննություններից: «Սեռական շահագործումից և սեռական բնույթի բռնություններից երեխաների պաշտպանության մասին» 25.10.2007թ-ի⁵ ԵԽ-ի կոնվենցիայի 31-րդ հոդվածի 1-ին մասի «է» կետի համաձայն՝ «(....) մասնավորապես պետք է ապահովվեն, որ տուժողների և հանցագործություն կատարած անձանց միջև շփումը դատարանում և իրավապահ մարմնի տարածքում տեղի չունենա, եթե այլ բան չեն նախատեսում իրավասու մարմինները՝ ելնելով երեխայի շահերից, կամ երբ նման շփում պահանջվում է նախաքննության կամ վարույթների նպատակներով»: Նույն կոնվենցիայի 35-րդ հոդվածի 1-ին մասի «ե» կետը նախատեսում է, որ «երեխայի հետ հարցաքննությունների թիվը հնարավորինս սահմանափակվի այնքանով, որքանով խիստ պահանջվում է քրեական վարույթի նպատակով», իսկ նույն հոդվածի 2-րդ մասը ամրագրում է, որ «յուրաքանչյուր Կողմ ձեռնարկում է անհրաժեշտ օրենսդրական կամ այլ միջոցներ՝ ապահովելու, որ տուժողի կամ, անհրաժեշտության դեպքում, վկայություն տվող երեխայի հետ բոլոր հարցազրույցները հնարավոր լինի ձայնագրել տեսաերիզի վրա, և այդ բոլոր ձայնագրված հարցազրույցները հնարավոր լինի որպես վկայություն ընդունել վարույթի ժամանակ՝ իր ներպետական իրավունքով սահմանված կանոնների համաձայն»:

Այնուհետև, նույն կոնվենցիան, շարունակելով առաջադրված դրույթը, 36-րդ հոդվածի 2-րդ մասում տրամաբանորեն նախատեսում է, որ «յուրաքանչյուր Կողմ, իր ներպետական իրավունքով նախատեսված կանոններին համապատասխան,

⁵ ՀՀ-ն ստորագրել է 07.07.2010թ.:

ձեռնարկում է անհրաժեշտ օրենսդրական կամ այլ միջոցներ՝ ապահովելու, որ տուժողը կարողանա ցուցմունք տալ դատարանում առանց իր ներկայության՝ մասնավորապես համապատասխան հաղորդակցական տեխնոլոգիաների օգտագործման միջոցով»:

Անչափահաս երեխային դատարանում կրկնակի հարցաքննության անթույլատրելիության մասին դրույթներ առկա են նաև միջազգային այլ փաստաթղթերում: Հանցագործությունից տուժած և հանցագործության վկա երեխաների գործերով արդարադատության ուղենիշների (Բանաձև 2005/20)⁶ 31-րդ կետի համաձայն՝ մասնագետները պետք է իրականացնեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք.

ա) կնվազեցնեն հարցաքննությունների թիվը: Պետք է սահմանել տուժող և վկա երեխաներից ցուցմունք ստանալու հատուկ ընթացակարգեր՝ հարցաքննությունների, ցուցմունքների, լսումների, և հատկապես՝ արդարադատության գործընթացի հետ անհարկի շփումների թիվը նվազեցնելու նպատակով, այդ թվում՝ տեսաձայնագրման կիրառմամբ,

բ) եթե դա նախատեսված է տվյալ իրավական համակարգով՝ կապահովեն տուժող և վկա երեխաների պաշտպանությունը հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձի կողմից հարցաքննվելուց՝ միաժամանակ հարգելով երեխայի՝ պաշտպանության իրավունքը: Անհրաժեշտության դեպքում տուժող և վկա երեխաները պետք է հարցաքննվեն (այդ թվում՝ դատարանում) հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձի տեսադաշտից դուրս պայմաններում. պետք է նաև տրամադրվեն առանձին դատական սպասարահներ և մեկուսի հարցաքննության տարածքներ,

գ) կապահովեն, որ տուժող և վկա երեխաները հարցաքննվեն երեխայի հանդեպ զգայուն եղանակով՝ դատավորների կողմից հսկողության հնարավորությամբ, նպաստելով ցուցմունքներ

⁶ Այսուհետ՝ Ուղենիշ:

տալու գործընթացին և կրճատելով ահաբեկման հնարավորությունը, օրինակ՝ ցուցմունք տալիս օգնելու կամ հոգեբան փորձագետներ նշանակելու միջոցով⁷:

Քրեական արդարադատության համակարգում հայտնված երեխաների նկատմամբ գործողությունների ուղենիշների (առաջարկվել է Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի 1997թ. հուլիսի 21-ի թիվ 1997/30 բանաձևով) 49-րդ կետի համաձայն՝ տարբեր իրավական ավանդույթներին, պրակտիկային և իրավական շրջանակներին համապատասխան՝ քննության և քրեական հետապնդման, ինչպես նաև դատական լուսմների ընթացքում հարկավոր է հնարավորինս խուսափել տուժող երեխայի և իրավախախտի ուղղակի շփումից⁸:

Տուժող կամ վկա երեխաների պարագայում պետք է հարգվեն հետևյալ փոխկապակցված սկզբունքները՝

ա) արժանապատվություն. յուրաքանչյուր երեխա յուրօրինակ և բարձրարժեք մարդկային էակ է, և որպես այդպիսին՝ նրա անհատական արժանապատվությունը, հատուկ կարիքները, հետաքրքրությունները և անձնական կյանքը պետք է հարգվեն և պաշտպանվեն.

բ) խտրականության բացառում. յուրաքանչյուր երեխա արդարացի և հավասար վերաբերմունքի իրավունք ունի՝ անկախ իր, իր ծնողի կամ օրինական ներկայացուցչի ռասայից, ծագումից, մաշկի գույնից, սեռից, լեզվից, կրոնից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, ազգային, էթնիկ կամ սոցիալական ծագումից, գույքային դրությունից, հաշմանդամությունից, ծննդյան կամ այլ կարգավիճակից.

⁷Անչափահասների գործերով արդարադատության ոլորտի միջազգային փաստաթղթերի ժողովածու: Երևան, Միջազգային բանտային բարեփոխումներ, Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ ՀԿ. 2012, էջ 121:

⁸ Նույն տեղը, էջ 107:

գ) երեխայի լավագույն շահ. յուրաքանչյուր երեխա իրավունք ունի պահանջելու, որպեսզի իր լավագույն շահին առաջնային ուշադրություն դարձվի: Դա ներառում է պաշտպանության և ներդաշնակ զարգացման հնարավորությունների իրավունքը:

Տուժող կամ վկա երեխան ունի հետևյալ իրավունքները՝

1. արժանապատիվ ու կարեկցող վերաբերմունքի արժանանալու իրավունք,
2. խտրականությունից պաշտպանված լինելու իրավունք,
3. տեղեկացված լինելու իրավունք,
4. լսված լինելու և տեսակետներ ու մտահոգություններ արտահայտելու իրավունք (իր տարիքին և զարգացվածությանը համապատասխան),
5. արդյունավետ օժանդակություն ստանալու իրավունք,
6. մասնավոր կյանքի գաղտնիության իրավունք,
7. արդարդատության գործընթացում զրկանքներից պաշտպանված լինելու իրավունք,
8. անվտանգության իրավունք,
9. պատճառված վնասի հարթման իրավունք,
10. հատուկ կանխարգելիչ միջոցների իրավունք:

Երեխան պետք է նվազագույնը տեղեկացված լինի հետևյալի մասին՝

ա) առողջապահական, հոգեբանական, սոցիալական և համապատասխան այլ ծառայությունների, ինչպես նաև նման ծառայություններից օգտվելու հնարավորության, անհրաժեշտության դեպքում իրավական կամ այլ խորհրդատվության կամ ներկայացուցչության, փոխհատուցման և արտակարգ դեպքերում՝ ֆինանսական աջակցության հնարավորությունների.

բ) չափահասների և անչափահասների համար նախատեսված քրեական արդարադատության գործընթացի իրականացման

ընթացակարգերի, ներառյալ՝ տուժող և վկա երեխաների դերակատարության և նշանակալիության, ցուցմունք տալու տևողության և եղանակի, ինչպես նաև դատավարության ընթացքում «հարցաքննությունն» իրականացնելու ձևերի.

զ) բողոք ներկայացնելիս և դատական ընթացակարգերի ժամանակ երեխայի աջակցության առկա մեխանիզմների.

դ) լսումների և համապատասխան այլ միջոցառումների առանձին վայրերի և ժամանակի.

ե) պաշտպանության միջոցների առկայության.

զ) տուժող և վկա երեխաներին առնչվող որոշումների վերանայման հետ կապված առկա մեխանիզմների.

է) ԵԻԿ-ով և Հանցագործություններից և լիազորությունների չարաշահումից տուժած անձանց գործերով արդարադատության հիմնական սկզբունքների հռչակագրով տուժող և վկա երեխաների համար սահմանված իրավունքների⁹:

ՍՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Ի՞նչ միջազգային փաստաթղթեր գիտեք, որոնք վերաբերում են անչափահաս մեղադրյալի իրավունքներին:
2. Եթե անչափահասների վերաբերյալ ՀՀ վավերացրած միջազգային պայմանագրերը հակասում են ՀՀ քր. դատ. օր-ին., ապա ո՞ր նորմերը պետք է գործեն:

⁹ Թումայան Դ., Գրավետսն Ք. Օրենքի հետ առանչություն ունեցող երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ընդհանուր կանոններն ու առանձնահատկությունները: Եր., Հեղ. Հրատ., 2016, էջեր 11-13:

ԳԼՈՒԽ 2. ԱՆՉԱՓԱՀԱՍ ՄԵՂԱԴՐՅԱԼՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՔՐԵԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒՑԹՅՈՒՆ

2.1 Անչափահաս մեղադրյալների մասնակցության քրեական վարույթի ընդհանուր բնութագիրը

Անչափահասների նկատմամբ վարույթի հատուկ կարգն առաջին հերթին հիմնվում է անչափահասների տարիքային, սոցիալ-հոգեբանական և այլ առանձնահատկությունների վրա, որոնք պահանջում են նրանց իրավունքների իրացման լրացուցիչ երաշխիքներ: ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրքը¹⁰ ելակետային է համարում այն դրույթը, որ անչափահասները, տարիքով պայմանավորված, իրենց իրավունքների և օրինական շահերի իրացման օրենսդրական երաշխիքների կարիք ունեն: Ակնհայտ է, որ դա հետևանք է այն բանի, որ օրենսդիրը գիտակցում է անչափահասի տարիքային առանձնահատկությունները և անչափահասների իրավունքների ու ազատությունների լրացուցիչ երաշխիքների անհրաժեշտությունը¹¹:

ՀՀ քր. դատ. օր-ի 50-րդ գլուխը նախատեսում է անչափահաս մեղադրյալների գործով վարույթի առանձնահատկությունները: ՀՀ քր. դատ. օր-ի 439-րդ հոդվածի 1-ին համաձայն՝ սույն գլխի դրույթները կիրառվում են այն անձանց հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով, ում տասնութ տարին չի լրացել հանցանքը կատարելու պահին: Սույն նորմում շեշտվում է, որ անչափահաս մեղադրյալների վերաբերյալ հատուկ դատավարական կարգը

¹⁰ Այսուհետ՝ ՀՀ քր. դատ. օր:

¹¹ Դիլբանդյան Ս., Աղաբաբյան Ն. Անչափահասների վերաբերյալ քրեական գործերով վարույթի կարճման և քրեական հետապնդման դադարեցման որոշ հարցեր: http://ysu.am/files/04S_Dilbandyan_N_Aghababayan.pdf (12.02.2017).

գործում է, եթե անձը հանցանք կատարելու պահին անձի տասնութ տարին չի լրացել: Այս դեպքում նշանակություն չունի՝ քրեական վարույթում ներգրավելու պահին նա չափահաս է, թե ոչ: Գործնականում ստացվում է, որ եթե հանցանք կատարելու պահին անձը եղել է անչափահաս, սակայն քրեական վարույթում ներգրավելու պահին եղել է արդեն չափահաս, ապա պետք է կիրառվեր հատուկ վարույթի կանոնները: Կարծում ենք, որ այս հարցում ճիշտ են քրեական դատավարության այն մոդելները, որտեղ անչափահասներին վերագրվող հանցանքների վերաբերյալ վարույթը կիրառվում է այն անձանց նկատմամբ, ում տասնութ տարին չի լրացել ձերբակալման կամ մեղադրանք ներկայացնելու պահին: Անչափահասներին վերագրվող հանցանքների վերաբերյալ վարույթի կիրառելիությունը չի կապվում հանցագործության կատարման պահին անձի տասնութ տարին լրացած չլինելու հանգամանքի հետ: Հետևաբար, հատուկ դրույթներ չեն կարող կիրառվել հանցանքը անչափահաս տարիքում կատարած, սակայն ձերբակալման կամ մեղադրանք ներկայացնելու պահին տասնութ տարին լրացած, անձանց վերաբերյալ վարույթներով:

ՀՀ քր. դատ. օր-ի 439-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ անչափահասների գործերով վարույթի կարգը կարգավորվում է օրենսգրքի ընդհանուր կանոններով, ինչպես նաև 50-րդ գլխի հոդվածներով: Անչափահաս մեղադրյալների մասնակցությամբ վարույթի ընդհանուր կանոններից են.

1) Անչափահաս կամ անգործունակ մեղադրյալի իրավունքները ՀՀ քր. դատ. օր-ով սահմանված կարգով նրա փոխարեն իրականացնում է նրա օրինական ներկայացուցիչը:

2) Քրեական գործով վարույթին պաշտպանի մասնակցությունը պարտադիր է, երբ հանցանքը կատարելու պահին կասկածյալը կամ մեղադրյալն անչափահաս է:

3) Չի թույլատրվում բերման ենթարկել մինչև 14 տարեկան անչափահասներին, հղի կանանց և ծանր հիվանդությամբ տառապող անձանց, բացառությամբ ծանր կամ առանձնապես ծանր հանցագործության կատարման մեջ կասկածվելու դեպքերի:

4) Հսկողության հանձնելը կարող է կիրառվել միայն անչափահասի նկատմամբ: Հսկողության հանձնելն այն է, երբ անչափահաս կասկածյալի կամ մեղադրյալի ծնողների, խնամակալների, հոգաբարձուների կամ փակ մանկական հիմնարկների վարչակազմի վրա, որտեղ նա պահվում է, պարտականություն է դրվում ապահովել կասկածյալի կամ մեղադրյալի պատշաճ վարքագիծը, քրեական վարույթն իրականացնող մարմնի կանչով նրա ներկայանալը և այլ դատավարական պարտականություններ կատարելը: Անչափահասի նկատմամբ որպես խափանման միջոց հսկողության հանձնելը կիրառելու դեպքում քրեական վարույթն իրականացնող մարմինը նրա ծնողներին, խնամակալներին, հոգաբարձուներին, փակ մանկական հիմնարկի վարչակազմի ներկայացուցչին ծանոթացնում է կայացված որոշմանը և նրանց հանձնում որոշման պատճենը, ծանոթացնում է կասկածանքի կամ մեղադրանքի բովանդակությանը, նրանց բացատրում է իրենց իրավունքները, պարտականությունները և պատասխանատվությունը, ինչն արտացոլվում է արձանագրությունում: Ծնողները, խնամակալները, հոգաբարձուներն իրավունք ունեն հրաժարվել անչափահաս կասկածյալի կամ մեղադրյալի նկատմամբ հսկողություն իրականացնելուց: Իրենց պարտականությունները չկատարելու համար հսկողություն իրականացնելու պարտավորություն ստանձնած անձինք կրում են օրենքով նախատեսված պատասխանատվություն:

2.2. Անչափահաս մեղադրյալների մասնակցությամբ քրեական վարույթով հաստատման ենթակա հանգամանքները

ՀՀ քր. դատ. օր-ի 440-րդ հոդվածի համաձայն՝ բոլոր գործերով հաստատման ենթակա հանգամանքներից բացի, անչափահասների գործերով անհրաժեշտ է պարզել նաև անչափահասի՝

- 1) տարիքը (ծննդյան օրը, ամիսը, տարեթիվը).
- 2) կյանքի և դաստիարակության պայմանները.
- 3) առողջության և ընդհանուր զարգացման վիճակը:

Անչափահասների վարույթով ի թիվս ապացուցման ենթակա ընդհանուր հանգամանքների, ապացուցման առարկայի մեջ մտնում են մի շարք հավելյալ հանգամանքներ: Անչափահասների գործերով հատուկ ապացուցման առարկայի սահմանումը պայմանավորված է Պեկինյան կանոնների 5-րդ կետում տեղ գտած վերոնշյալ դրույթով:

Անչափահասների գործերով ապացուցման առարկան կազմող հանգամանքների շարքում օրենսդիրն առաջին հերթին նշել է անչափահասի տարիքի պարզումը, քանի որ անձի տարիքի պարզումը նրա համար կարող է առաջ բերել քրեափրավական և քրեադատավարական տարբեր հետևանքներ: Անչափահասի տարիքը պետք է հաստատել ծննդյան օրվա, ամիսվա և տարեթվի ճշտությամբ: Մեղադրյալի որոշակի տարիքի հասնելը կարող է հաստատվել միայն տարիքը հաստատող փաստաթղթով, իսկ դրա բացակայության դեպքում՝ դատաբժշկական և դատահոգեբանական փորձագետների եզրակացությամբ: ՀՀ Կառավարության «Անձը հաստատող փաստաթղթերի մասին» 1999 թվականի դեկտեմբերի 22-ի թիվ 767 որոշման համաձայն, Հայաստանի Հանրապետությունում անձը (ինքնությունը) հաստատող փաստաթղթերն են՝

ա) ՀՀ քաղաքացիների համար անձնագիրը, զինվորական գրքույկը, ՀՀ ներքին գործերի նախարարության¹² մարմինների կողմից ժամանակավորապես տրվող՝ անձը (ինքնությունը) հաստատող փաստաթուղթը, մինչև 16 տարեկան երեխաների համար՝ նաև ծննդյան վկայականը.

բ) փախստականների համար՝ փախստականի վկայականը, փախստականի ճամփորդական փաստաթուղթը.

գ) օտարերկրյա քաղաքացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց համար՝ օտարերկրյա պետության անձնագիրը, անձը (ինքնությունը) հաստատող միջազգայնորեն ճանաչված փաստաթղթերը, ՀՀ հատուկ անձնագիրը, կացության վկայականը:

Անչափահասի տարիքի հաստատումը վերջինիս, նրա ծնողների, բարեկամների, մանկավարժների կամ այլ անձանց խոսքերի հիման վրա անթույլատրելի է:

Անչափահասի տարիքը հաստատելիս հարկավոր է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ անձը համարվում է որոշակի տարիքի հասած ոչ թե իր ծննդյան օրը, այլ հաջորդ օրվա ժամը 00:00-ին:

Դատաբժշկական և դատահոգեբանական փորձաքննությամբ անձի տարիքը հաստատելու պարագայում անձի ծննդյան օրն է համարվում փորձագետի կողմից հաստատված տարվա վերջին օրը: Հետևաբար, այս դեպքում տարիքի հաշվարկումը պետք է սկսել հաջորդ տարվա առաջին ամսվա առաջին օրվա ժամը 00:00-ից:

Ինչ վերաբերում է այն դեպքերին, երբ փորձագետի կողմից նշվում են անձի տարիքի նվազագույն և առավելագույն շեմերը, ապա տարիքը հաշվարկելիս հարկավոր է հաշվի առնել նվազագույնը:

¹²2003 թ. հունվարի 1-ից՝ ՀՀ ոստիկանություն:

Անչափահասների գործերով ապացուցման առարկան կազմող հաջորդ հանգամանքը նրա կյանքի և դաստիարակության պայմանների պարզումն է:

Պեկինյան կանոնների 16.1-րդ կետը սահմանում է. «Քոլոր դեպքերում, բացառությամբ մանր իրավախախտումների, իշխանության հեղինակավոր մարմնի կողմից վճռին նախորդող վերջնական որոշում կայացնելուց առաջ անհրաժեշտ է մանրամասն ուսումնասիրել անչափահասի շրջապատն ու պայմանները կամ կատարած իրավախախտման հանգամանքները, այն հաշվով, որ դա նպաստի գործի կապակցությամբ բանական դատավճռի կայացմանը իրավասու մարմնի կողմից»: Սոցիալական և ընտանեկան վիճակի պարզումն իրենից ենթադրում է ներքոնշյալ հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկությունների հավաքագրում՝

- ընտանիքի նյութական դրության, բնակարանային և կենցաղային պայմանների, առհասարակ սոցիալական ապահովվածության, կարիքների,

- ընտանիքի կազմի (այդ թվում՝ ընտանիքում երեխաների թվի), անչափահասի ընտանիքի անդամների հետ բնակվելու հանգամանքի, ընտանիքի անդամների փոխհարաբերությունների, ազատ ժամանակ ընտանիքի զբաղմունքի, երեխաների նկատմամբ ծնողների հսկողության ձևերի, անչափահասի առանց հսկողության մնալու դեպքում, դրա պատճառների,

- անչափահասի աշխատելու դեպքում, դրա պատճառների, տեղի, աշխատավարձի չափի, ժամանակահատվածի, ուսման հետ համատեղելու հանգամանքի:

Կրթության և դաստիարակության պայմանները պարզելիս քրեական վարույթի շրջանակներում անհրաժեշտ է հավաքել հետևյալ տեղեկությունները. Ինչպիսի՞ կրթություն ունեն ծնողները կամ նրանց փոխարինողները, դատապարտված եղել են, թե՛ ոչ, եթե այո, ապա ինչի՞ համար, ի՞նչ հետաքրքրություններ ունեն,

արդյոք իրենց երեխաների համար հեղինակություն են, որքան ժամանակ են տրամադրում երեխաներին, ինչպիսի՞ կրոնական պատկանելություն ունեն, անչափահասը հաճախում է արդյո՞ք դպրոց, ինչպիսի՞ դպրոց է հաճախում, ո՞ր դասարանում է սովորում, ինչպիսի՞ առաջադիմություն և վարք ունի դպրոցում, ո՞վքեր են նրա ուսուցիչները, մասնակցում է արդյո՞ք հանրային դպրոցական կյանքին: Եթե անչափահասը թողել է ուսումը և աշխատում է, ապա անհրաժեշտ է պարզել դրա պատճառները:

Ապացուցման ենթակա հաջորդ հանգամանքն առողջության և ընդհանուր զարգացման վիճակն է: Այն ենթադրում է անչափահասի մտավոր (ինտելեկտուալ) զարգացման աստիճանի, անչափահասի տարիքին դրա համապատասխանության, հոգեկան զարգացման արգելակման պատճառների պարզումը, որի համար հարկավոր է հավաքել համապատասխան փաստաթղթեր (բժշկական տեղեկանքներ, բնութագրեր և այլն) հարցաքննել ծնողներին, ուսուցիչներին, հարևաններին, անչափահասին շրջապատող այլ անձանց¹³:

Հարկավոր է ի նկատի ունենալ, որ ՀՀ քրեական օրենսգրքի¹⁴ 24-րդ հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն, եթե անձը հասել է քրեական պատասխանատվության տարիքի, սակայն մտավոր զարգացման մեջ հետ մնալու հետևանքով ընդունակ չի եղել ամբողջ չափով գիտակցել իր արարքի բնույթն ու նշանակությունը կամ ղեկավարել դա, ապա նա ենթակա չէ քրեական պատասխանատվության: Անչափահասի մոտ մտավոր հետամնացության վերաբերյալ վկայող տեղեկությունների (տվյալների) առկայության դեպքում նշանակվում է դատահոգեբուժա-հոգեբանական համալիր փորձաքննություն՝ նրա մոտ հոգեկան զարգացման

¹³ Թումանյան Բ. Անչափահասների մասնակցությամբ քրեական վարույթի կարգավորումները. Մեկնաբանություններ: Երևան, 2014թ., էջ 15.

¹⁴ Այսուհետ՝ ՀՀ քր. օր:

հետամնացության առկայության կամ բացակայության հարցը պարզելու նպատակով: Այս դեպքում փորձագետներին տրվող հարցերի շրջանակում պետք է ներառել անչափահասի մտավոր հետամնացության աստիճանի վերաբերյալ հարցը:

Անչափահասի անձնային այլ առանձնահատկությունների տակ հասկացվում են վերացարկման ունակությունը, ինքնուրույն գործելու կարողությունը, հետաքրքրությունների և արժեքների սոցիալական բնույթը, ընդհանուր տեղեկությունների և գիտելիքների մակարդակը, բարոյաէթիկական նորմերի ձևավորման աստիճանը և այլն: Վերոնշյալ հանգամանքները հաստատելու համար անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչպես է անչափահասը տնօրինում ազատ ժամանակը, զբաղվում է արդյոք սպորտով կամ հաճախում է արդյոք այլ պարապմունքների (պարի, երգի, նկարչության և այլն), կարդում է արդյոք ամսագրեր, գրքեր (ինչպիսի), օգտվում է արդյոք սոցիալական, տեղեկատվական կամ այլ կայքերից (որ), հաճախում է արդյոք թատրոն և կինո, ինչ ֆիլմեր է դիտում, ում հետ է շփվում, ունի արդյոք մտերիմ ընկերներ, ովքեր են նրանք, օգտագործում է արդյոք ալկոհոլ, թմրամիջոցներ, հոգեմետ նյութեր, նախկինում կատարել է արդյոք հանցագործություն կամ այլ իրավախախտում (ինչպիսի խախտում, երբ, քանի անգամ, ինչ միջոցներ են կիրառվել նրա նկատմամբ), ինչպես է վերաբերվում ընտանիքի անդամներին, բարեկամներին, հարևաններին, ուսուցիչներին և շրջապատի այլ անձանց:

Տեսության մեջ նշվում է, որ անչափահասների գործերով վարույթի ընթացքում պետք է պարզել նաև անչափահասի վրա տարիքով ավագ անձանց ազդեցությունը: Հիշյալ հանգամանքի պարզումը կարևոր նշանակություն ունի թե՛ մեղքի հիմնավորման, թե՛ պատասխանատվության ու պատժի անհատականացման համար: Այսպես, ՀՀ քր. օր-ի 90-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն, անչափահասի նկատմամբ պատիժ նշանակելիս ի

թիվս այլ հանգամանքների, հաշվի են առնվում նաև նրա վրա այլ անձանց ազդեցությունը:

Անչափահասի վրա տարիքով ավագ անձանց ազդեցության հանգամանքների մասին ամբողջական տեղեկություններ կարելի է ստանալ՝ անչափահասին, տուժողներին, վկաներին, անչափահասին և նրա կյանքի հանգամանքները լավ ճանաչող անձանց (օրինական ներկայացուցիչներ, հարևաններ, ընկերներ, աշխատանքային կոլեկտիվի անդամներ, դաստիարակչական հաստատության ներկայացուցիչներ, ուսուցիչներ, ոստիկանության անչափահասների տեսուչներ) հարցաքննելու, փորձագետի եզրակացությունը, իրեղեն ապացույցները, քննչական և դատավարական այլ գործողությունների արձանագրությունները, այլ փաստաթղթերը (աշխատանքի և ուսման վայրի բնութագրեր, ոստիկանությունից, բժշկական և այլ հաստատություններից տրված տեղկանքներ և այլն) ուսումնասիրելու միջոցով:

Անչափահասի կողմից չափահասի հետ հանցակցությամբ կատարված հանցագործությունների դեպքերում անհրաժեշտ է պարզել չափահասների և անչափահասների փոխհարաբերությունների բնույթը, քանի որ այդ տեղեկություններն էական նշանակություն կարող են ունենալ անչափահասին հանցագործություն կամ այլ հակահասարակական արարքներ կատարելուն ներգրավելու չափահասի դերի բացահայտման գործում:

Եթե անչափահասի կողմից հանցագործության կատարմանը նախորդել է չափահասի հակաիրավական կամ հրահրող (պրովոկացիոն) վարքագիծը, այդ թվում նաև տուժող չափահասի, ապա դատարանն այս հանգամանքը կարող է դիտել որպես քրեական պատասխանատվությունը մեղմացնող հանգամանք:

2.3. Անչափահաս մեղադրյալների մասնակցությամբ քրեական վարույթի դատավարական ձևը

- **Անչափահաս մեղադրյալի մասնակցությամբ վարույթի արագությունը**

Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների մասին Եվրոպական կոնվենցիայի¹⁵ 6-րդ հոդվածի 1-ն մասում որպես արդար դատաքննության իրավունքի բաղկացուցիչ մաս, ամրագրված է գործերը ողջամիտ ժամկետում քննելու դրույթը: Մեղադրյալի անչափահաս լինելը և կալանքի տակ գտնվելը կարևոր նշանակություն ունեն քրեական վարույթի ողջամիտ ժամկետների որոշման համար: ՀՀ քննչական կոմիտեի նախագահի 17.11.2014թ. թիվ 11 հրամանով հաստատված՝ «Նախաքննության ժամկետը երկարացնելու մասին միջնորդություն հարուցելու որոշում կայացնելու աշխատանքների կազմակերպման միասնականության վերաբերյալ ուղեցույցի 7-րդ կետի համաձայն՝ քննչական բաժնի պետը ՀՀ քր. դատ. օր-ի 193-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետով նախատեսված լիազորություններն իրականացնելիս ապահովում է անչափահաս և կալանքի տակ գտնվող մեղադրյալների վերաբերյալ քրեական գործերով քննչական և այլ դատավարական գործողությունները հնարավորինս առաջնահերթ և արագ կատարելը: Անչափահասների գործերով վարույթի արագ քննության պահանջը բխում է անչափահասների արդարադատության ոլորտում առկա միջազգային չափորոշիչներից: Պեկինյան կանոնների 20.1-րդ կետում ամրագրված է. «Անչափահասի ցանկացած գործ սկզբից նեթ պետք է վարել արագ, թույլ չտալով անհարկի ձգձգումներ»: Նշված կանոնի մեկնաբանության համաձայն՝ անչափահասների գործերի պաշտոնական դատավարության արագ իրականացումն առաջնահերթ խնդիր է:

¹⁵ Այսուհետ՝ ՄԻԵԿ:

Հակառակ դեպքում կարող է սպառնալիքի տակ հայտնվել այն ողջ դրականը, ինչին կարելի է հասնել դատաքննության և դատավճռի կայացման ընթացքում: Անչափահասին ժամանակի ընթացքում ավելի դժվար, երբեմն էլ անհնար կլինի տրամաբանորեն և հոգեբանորեն կապակցել դատաքննության ընթացակարգը և դատավճռի կայացումը հենց իրավախախտման հետ:

Եվրոպայի խորհրդի նախարարների կոմիտեի 2003 թվականի «Անչափահասների շրջանում հանցագործությունների նկատմամբ նոր մոտեցումների և անչափահասների գործերով արդարադատության նշանակության մասին» N R(2003) 20 հանձնարարականի 14-րդ կետի համաձայն, քրեական դատավարության բոլոր փուլերը պետք է անցկացվեն կարճ ժամանակահատվածներում, որպեսզի նվազեցվեն հետաձգումները և հնարավորության սահմաններում ապահովվի հանցավորության արագ կանխարգելումը անչափահասների շրջանում: Սակայն բոլոր գործերով քննության արագացման և արդյունավետության բարձրացման միջոցները պետք է հավասարակշռվեն քրեադատավարական նորմերի պահպանման պահանջների հետ:

- **Անչափահասի ձերբակալելը կամ նրա նկատմամբ կալանքը որպես խափանման միջոց կիրառելը**

ՀՀ քր. դատ. օր-ի 442-րդ հոդվածի համաձայն՝ անչափահաս կասկածյալի կամ մեղադրյալի նկատմամբ կալանքը որպես խափանման միջոց կիրառել թույլատրվում է միայն այն դեպքում, երբ նրան վերագրվում է միջին ծանրության, ծանր կամ առանձնապես ծանր հանցանքների կատարում: Պեկինյան կանոնների 13.1-րդ կետը պարունակում է դրույթներ առ այն, որ անչափահասի նկատմամբ մինչդատական կալանքը կիրառվում է միայն որպես ծայրահեղ միջոց և ամենակարճ ժամանակահատվածի համար: Անչափահասի ձերբակալման,

կալանավորման փաստի, ինչպես նաև հետազայում կալանքի ժամկետը երկարացնելու մասին պարտադիր կերպով տեղեկացվում են նրա ծնողները կամ այլ օրինական ներկայացուցիչները: Նրանց հայտնվում է անչափահասի գտնվելու վայրի և գործը քննող մարմնի մասին: ՄԱԿ-ի Երեխայի իրավունքների կոմիտեի 2007 թվականի ապրիլի 25-ի CRC/C/GC/10 եզրակացությունն անչափահասի ձերբակալման համար նախատեսում է 24-ժամյա ժամկետ, որի ընթացքում անչափահասը պետք է դատարան ներկայացվի:

• Անչափահաս մեղադրյալին քրեական պատասխանատվությունից և պատժից ազատելը

ՀՀ քր. դատ. օր-ի 443-րդ հոդվածի համաձայն՝ դատարանը, դատավճիռ կայացնելիս, գալով այն եզրակացության, որ անչափահասը կարող է ուղղվել առանց քրեական պատժի միջոցներ կիրառելու, կարող է անչափահասին ազատել պատժից և նրա նկատմամբ կիրառել դաստիարակչական բնույթի հարկադրանքի միջոցներ:

ՀՀ քր. օր-ի 91-րդ հոդվածի 1-ին և 2-րդ մասերի համաձայն՝ առաջին անգամ ոչ մեծ կամ միջին ծանրության հանցանք կատարած անչափահասը դատարանի կողմից կարող է ազատվել քրեական պատասխանատվությունից, եթե դատարանը գտնի, որ նրա ուղղվելը հնարավոր է դաստիարակչական բնույթի հարկադրանքի միջոցների կիրառմամբ: Անչափահասի նկատմամբ դատարանը կարող է նշանակել դաստիարակչական բնույթի հարկադրանքի հետևյալ միջոցները.

1) նախազգուշացում,

2) ծնողների կամ նրանց փոխարինող անձանց կամ տեղական ինքնակառավարման կամ դատապարտյալի վարքագծի նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնող իրավասու մարմնի հսկողությանը հանձնելն առավելագույնը վեց ամիս ժամկետով,

3) պատճառված վնասը հարթելու պարտականություն դնելը՝ դատարանի սահմանած ժամկետում,

4) ժամանցի ազատության սահմանափակումը և վարքագծի նկատմամբ հատուկ պահանջների սահմանումն առավելագույնը վեց ամիս ժամկետով:

Անչափահասի նկատմամբ դաստիարակչական ներգործության միջոցների կիրառմամբ քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին նորմը պետք է բավարարի հետևյալ պահանջները.

1) նորմը պետք է կիրառվի քրեական դատավարության բոլոր փուլերում, քանի որ դա առավելագույնս կերաշխավորի անչափահասների իրավունքներն ու օրինական շահերը,

2) քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին որոշումը պետք է կայացնեն պաշտոնատար այն անձինք, որոնք իրականացնում են գործի վարույթը քրեական դատավարության համապատասխան փուլում,

3) քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին որոշում ընդունելիս պետք է հաշվի առնել տուժողի կարծիքը և դրա հետ կապված՝ անչափահաս մեղադրյալի գործողությունները՝ ուղղված տուժողի հետ հաշտվելուն,

4) քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին որոշում կարող է ընդունվել միայն անչափահաս մեղադրյալի և նրա օրինական ներկայացուցիչների համաձայնությամբ,

5) քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին համապատասխան որոշում ընդունելիս պետք է հաշվի առնել նաև այն սոցիալական միջավայրի յուրահատկությունները, որում ապրում է և շարունակելու է ապրել անչափահաս մեղադրյալը,

6) քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին որոշում կայացնելու համար անհրաժեշտ է ներգրավել նաև խնամակալության մարմինների, այնպիսի մասնագետների, ինչպիսիք են հոգեբանն ու մանկավարժը, ինչպես նաև այն

ուսումնական հաստատության ներկայացուցիչներին, որում սովորում է անչափահասը,

7) քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին որոշման մեջ պետք է լինի դաստիարակչական ներգործության համապատասխան միջոց կիրառելու ցուցում: Եթե քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին նորմը հաշվի առնի վերոնշյալ բոլոր պահանջները, ապա այն լիովին կհամապատասխանի անչափահասների նկատմամբ արդարադատության իրականացման՝ գոյություն ունեցող պահանջներին: Դրա արժեքը առաջին հերթին կլինի այն, որ այն ընդունելով կդրվեն ոչ թե հանցագործություն կատարելու մեջ մեղադրվող անչափահասների նկատմամբ պատժիչ, այլ դաստիարակչական ներգործության հիմքերը: Դրանից կշահի ոչ միայն անչափահաս մեղադրյալը, այլև հասարակությունը, պետությունը, քանի որ նրանք չեն օտարի իրենց անդամին, այլ ինտեգրելով նրան հասարակությանը՝ կնպաստեն այն բանին, որ նա հետագայում իր սոցիալական ակտիվությամբ, աշխատանքով զգալի օգուտներ կբերի¹⁶:

ՍՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Անչափահաս մեղադրյալների վարույթը սահմանող դատավարական նորմերը ո՞ր դեպքում են կիրառվում:
2. Անչափահաս մեղադրյալների նկատմամբ դատավարական հարկադրանքի միջոցների կիրառումն ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի:
3. Անչափահաս մեղադրյալների գործերով վարույթի ապացուցման առարկան ի՞նչ առանձնահատկություններ ունի:

¹⁶ Դիլբանդյան Ս., Աղաբաբյան Ն. Անչափահասների վերաբերյալ քրեական գործերով վարույթի կարճման և քրեական հետապնդման դադարեցման որոշ հարցեր: http://ysu.am/files/04S_Dilbandyan_N_Aghababayan.pdf (12.02.2017).

ԳԼՈՒԽ 3. ԱՆՉԱՓԱՀԱՍ ՏՈՒԺՈՂՆԵՐԻ (ՎԿԱՆԵՐԻ) ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՔՐԵԱԿԱՆ ՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

3.1 Անչափահաս տուժողների (վկաների) մասնակցությամբ քրեական վարույթում դատավարական գործողությունների սահմանափակումը

Ինչպես նշվեց, միջազգային չափանիշների համաձայն, պետք է խուսափել անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ դատավարական գործողությունների կրկնակիությունից: Այս նպատակին հասնելու համար քննչական մարմինները պետք է պահպանեն հետևյալ պահանջները.

1. *Քննիչը պետք է քրեական գործ հարուցելու օրինական առիթների և հիմքերի առկայության դեպքում անհապաղ հարուցի քրեական գործ՝ խուսափելով նյութերի նախապատրաստության ընթացքում երեխայից բացատրություններ վերցնելուց:*

Բանն այն է, որ նյութերի նախապատրաստության ընթացքում, եթե երեխայից վերցվում է բացատրություն, ապա քրեական գործ հարուցելուց հետո նույն երեխային պետք է կրկին հարցաքննել: Օրինակ՝ ՀՀ քննչական կոմիտեի նախագահի տեղակալի 2015թ-ի հուլիսի 24-ի գրության հիման վրա ՀԿԳ ավագ քննիչ Ա.Մ-ի նկատմամբ իրականացվել է ծառայողական քննություն այն փաստի առնչությամբ, որ Վ. Ս.-ի կողմից անչափահասին շահագործման ենթարկելու, տասնչորս տարին չլրացած անձի հետ սեռական հարաբերություն ունենալու և անձին ապօրինի ազատությունից զրկելու դեպքերի առթիվ հարուցված քրեական գործով քննիչը քրեական գործ հարուցելու հիմքերի և առիթների ակնհայտ առկայության պայմաններում տևական ժամանակ առանց իրավաչափ նպատակի քրեական գործ չի հարուցել, նախապատրաստվող առերևույթ հանցավոր արարքների վերաբերյալ տեղեկությունների պայմաններում դրանք խափանելու և կանխելու, ինչպես նաև՝ կատարված

առերևույթ հանցավոր արարքները բացահայտելու ուղղությամբ անհետաձգելի քննչական գործողություններ չի կատարել, իսկ քրեական գործ հարուցելուց հետո առանց իրավաչափ նպատակի տնական ժամանակ անհրաժեշտ քննչական և դատավարական գործողություններ չի կատարել, ինչը ստեղծել է նոր հանցագործության կատարման և ապացույցների կորստի իրական հնարավորություն: Նշված դեպքով ՀՀ քննչական կոմիտեի կարգապահական հանձնաժողովը միաձայն որոշել է, որ նշված դրվագով ՀԿԳ ավագ քննիչ Ա.Մ-ի գործողություններում առկա են իրավախախտման փաստը և մեղավորությունը:

2. Քննիչը պետք է մանրակրկիտ կերպով նախապատրաստվի անչափահասների մասնակցությամբ դատավարական գործողություններին՝ բացառելով նրանց հետ միևնույն քննչական գործողությունների անհիմն կրկնելու դեպքերը:

Գրականության մեջ առանձնացվում են քննչական գործողության նախապատրաստական փուլում կատարվող հետևյալ միջոցառումները¹⁷.

- Գործի հանգամանքների, երեխայի, ընտանիքի, կասկածյալի վերաբերյալ առկա բոլոր տեղեկությունների հավաքագրում և ուսումնասիրություն, այդ թվում՝

առաջին՝ ծնողների (ավելի հաճախ երեխայի մոր) հետ զրույց. (ինչպես է ծնողն իմացել հանցագործության մասին, ով է ավելի շուտ խոսել երեխայի հետ հանցագործության մասին):

երկրորդ՝ զրույց այն մարդու հետ, որին երեխան առաջինն է պատմել հանցագործության մասին:

¹⁷ Методические рекомендации по организации и ведению допроса несовершеннолетних в специализированном помещении на этапе следствия. - СПб: Санкт-Петербургская общественная организация. «Врачи Детям», 2014. էջ15.

- Երեխայի բարեկամների և քննչական գործընթացում ներգրավված այլ գերատեսչությունների մասնագետների (մանկավարժ, հոգեբան, խնամակալության և հոգաբարձության մարմինների մասնագետ և այլն) հետ նախնական հանդիպում: Այս փուլում անհրաժեշտ է պարզել, թե երեխայի հարցաքննության ժամանակ ով է մասնակցելու վարույթին և ով է հետևելու հարցաքննությանը՝ տեսահաղորդման միջոցով կամ ավելի ուշ ծանոթանալու հարցաքննության ձայնագրության հետ: Հարցաքննությանը մասնակցող մեծահասակներին (օրինական ներկայացուցիչ, խնամակալության և հոգաբարձության մարմնի ներկայացուցիչ) առաջին հերթին անհրաժեշտ է հանձնարարել գրավելու գործընթացին առավել քիչ միջամտող դիրք, կառավարելու իրենց վերբալ և ոչ-վերբալ վարքագիծը:

- Հարցաքննության համար սենյակի ընտրություն, օժանդակող միջոցների պատրաստում (խաղալիքներ, նկարչության պարագաներ, անատոմիական տիկնիկներ և այլն), սարքավորումների ստուգում:

- Հարցերի ցանկի նախապատրաստում, որոնք պետք է տրվեն անչափահասին: Հարցերի ձևակերպման հարցում կարող է օգտակար լինել մանկավարժը, որը ծանոթ է երեխայի ճանաչողության և խոսքի զարգացման մակարդակին, ինչպես նաև՝ հոգեբանը:

- Նախաքննության ընթացքում անհրաժեշտ է անչափահաս տուժողին տեղեկացնել նրա իրավունքների, ժամկետների, դատավարության ընթացքի և իրենց գործով ընդունված որոշումների մասին: Երեխաներին անհրաժեշտ է հստակ տեղեկացնել նաև, թե ինչ է իրենց սպասվում հարցաքննության ընթացքում՝ ձգտելով ապահովել որոշակիության և կանխատեսելիության առավելագույն աստիճան: Նախքան հարցաքննության սկիզբը երեխան պետք է ծանոթանա տեղանքին, ինչպես նաև հարցաքննությանը մասնակիցների դերին և

գործառնություններին: Տեղեկությունները երեխային պետք է տրամադրել նրան հասկանալի լեզվով և այն ձևով, որը հաշվի է առնում նրա տարիքը և հասունության աստիճանը:

Քննիչը, մանկավարժի կամ հոգեբանի հետ համագործակցելով, պետք է օգնի երեխային հաղթահարելու վախը և կաշկանդվածությունը: Նախադպրոցական տարիքի երեխաների հետ շփվելիս կարելի է շրջել տարածքով, ինչպես նաև առաջարկել երեխային մոտիկից ուսումնասիրել խաղալիքները: Կարելի է օգտագործել ստեղծագործական խաղեր (միասին ինչ-որ բան նկարել, ծեփել ծեփամածուկով, հավաքել կոնստրուկտոր և այլն): Կրտսեր դպրոցականների հետ կարելի է խոսել դպրոցից՝ սիրված և չսիրված առարկաներից, համադասարանցիներից, տնային կենդանիներից և ամառային արձակուրդների ծրագրերից: Պատանիների հետ զրույցի սկզբում կարելի է անդրադառնալ նրանց նախասիրություններին, հագուստի, երաժշտության, կինոյի հետ կապված նախապատվություններին: Կարևոր է դրսևորել անկեղծ հետաքրքրվածություն պատանու անձի նկատմամբ, քանի որ այդ տարիքում երեխաները շատ զգայուն են կեղծավորության հանդեպ:

Հոգեբանական կապի հաստատմանը, կախված հանգամանքներից, կարելի է հատկացնել 5-20 րոպե: Անչափահասի հետ համատեղ գործունեությունը և նախնական զրույցը պետք է լինի դրական և չեզոք՝ կապված կատարված հանցագործության հանգամանքների հետ (օրինակ, պետք չէ խոսել դպրոցից, եթե կան կասկածներ, որ բռնության մեջ մեղավոր է ուսուցիչը)¹⁸:

¹⁸ Методические рекомендации по организации и ведению допроса несовершеннолетних в специализированном помещении на этапе следствия. - СПб: Санкт-Петербургская общественная организация. «Врачи Детям», 2014. էջ 15:

3.2. Անչափահասի մասնակցությամբ կատարվող քննչական գործողությունների տևողությունը

ՀՀ քր. դատ. օր-ի 205.1-րդ հոդվածի համաձայն՝ հարցաքննությունը չի կարող տևել անընդմեջ չորս ժամից, իսկ անչափահասի, ինչպես նաև հոգեկան կամ այլ ծանր հիվանդությամբ տառապող անձի հարցաքննությունը՝ երկու ժամից ավել: Հարցաքննությունը թույլատրվում է շարունակել հարցաքննվող անձին հանգստի և սնվելու համար անհրաժեշտ առնվազն մեկ ժամ ընդմիջում տրամադրելուց հետո: Օրվա մեջ հարցաքննության ընդհանուր տևողությունը չի կարող գերազանցել ութ, իսկ անչափահասի, ինչպես նաև հոգեկան կամ այլ ծանր հիվանդությամբ տառապող անձի համար՝ վեց ժամը: Բժշկի եզրակացության հիման վրա քննիչը կարող է սահմանել սույն հոդվածով նախատեսված հարցաքննության ժամկետներից ավելի կարճ ժամկետներ: Հարցաքննության տևողության օրենսդրական սահմանափակումները վերաբերում են ինչպես անչափահաս մեղադրյալին (կասկածյալին), այնպես էլ անչափահաս տուժողին (վկային):

Քննիչն անչափահաս տուժողի հարցաքննության առավելագույն տևողության օրենսդրական սահմանափակումից բացի, պետք է նկատի ունենա, թե երեխան ինչ ժամանակահատվածով կարող է կենտրոնացնել իր ուշադրությունը, մասնավորապես.

1. դպրոցականների ուշադրության կենտրոնացման ունակությունը, կախված տարիքից և զարգացվածության աստիճանից, կարող է տատանվել 30 րոպեից մինչև 1.5 ժամ, սակայն հարցաքննության արդյունավետ տևողությունը 45 րոպե է (1 դասաժամ դպրոցում).

2. նախադպրոցականների հարցաքննության արդյունավետ տևողությունն է՝ 20 րոպեից ոչ ավել¹⁹:

ՌԴ քր. դատ. օր-ի 191-րդ հոդվածի 1-ին մասում (փոփոխությունն ուժի մեջ է մտել 2015թ. հունվարի 1-ից) սահմանվել է վերոնշյալ հարցի վերաբերյալ հետևյալ կանոնները.

- 7 տարին չլրացած անչափահաս վկայի կամ տուժողի մասնակցությամբ իրականացվող քննչական գործողությունները մեկ օրվա ընթացքում չեն կարող գերազանցել մեկ ժամը, իսկ առանց ընդմիջման կարող են տևել առավելագույնը 30 րոպե:

- 7-14 տարեկան անչափահաս վկայի կամ տուժողի մասնակցությամբ իրականացվող քննչական գործողությունները մեկ օրվա ընթացքում չեն կարող գերազանցել երկու ժամը, իսկ առանց ընդմիջման կարող են տևել առավելագույնը 1 ժամ:

- 14 տարին լրացած անչափահաս վկայի կամ տուժողի մասնակցությամբ իրականացվող քննչական գործողությունները մեկ օրվա ընթացքում չեն կարող գերազանցել չորս ժամը, իսկ առանց ընդմիջման կարող են տևել առավելագույնը 2 ժամ:

3.3. Անչափահաս տուժողի (վկայի) հարցաքննությունը հարմարեցված սենյակներում անցկացնելը և հարցաքննությունը տեսաձայնագրելը

Հնդիանուր առմամբ հարցաքննությունը կատարվում է նախաքննության մարմնում հարմարեցված սենյակներում: Եթե տարիքի կամ հիվանդության պատճառով վարույթն իրականացնող մարմին անձի ներկայանալն անհնար է, հարցաքննությունը կատարվում է հարցաքննվողի գտնվելու

¹⁹ Методические рекомендации по организации и ведению допроса несовершеннолетних в специализированном помещении на этапе следствия. - СПб: Санкт-Петербургская общественная организация. «Врачи Детям», 2014. էջ 18:

վայրում: Եթե անչափահաս տուժողի տարիքային առանձնահատկությունից ելնելով նպատակահարմար չէ անչափահաս տուժողին հարցաքննել նախաքննության կատարման վայրում (օրինակ, եթե նախաքննության մարմնի շինությունում բացակայում են երեխաների հարցաքննության համար հատուկ հարմարեցված սենյակներ, ապա նպատակահարմար չէ հարցաքննության նպատակով անչափահասին հրավիրել նախաքննության մարմին), ապա անչափահասին կարելի է հարցաքննել նրա գտնվելու վայրում:

Ուղենիշի 30-րդ կետի համաձայն՝ մասնագետները պետք է տուժող և վկա երեխաների հանդեպ զգայուն մոտեցում ցուցաբերեն, որպեսզի կիրառվեն երեխայի հանդեպ զգայուն ընթացակարգեր, այդ թվում՝ երեխաների համար նախատեսված հարցաքննության սենյակները, մեկ վայրում գործող բազմամասնագիտական ծառայությունները տուժող և վկա երեխաների համար, վերանայված դատական միջավայրը, որն ուշադրություն է դարձնում վկա երեխաներին, երեխայի հարցաքննությունների ընդմիջումները, լսումների նշանակումը երեխայի տարիքին և հասունությանը հարիր ժամերին, ծանուցման պատշաճ համակարգը, որն ապահովում է, որ երեխան դատարան գնա միայն անհրաժեշտության դեպքում, ինչպես նաև երեխայի կողմից ցուցմունք տալու առումով նպաստավոր համապատասխան այլ միջոցները: Նույն Ուղենիշի 31-րդ կետի համաձայն՝ մասնագետները պետք է նաև իրականացնեն այնպիսի միջոցառումներ, որոնք կապահովեն տուժող և վկա երեխաների պաշտպանությունը հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձի կողմից հարցաքննվելուց՝ միաժամանակ հարգելով երեխայի՝ պաշտպանության իրավունքը: Անհրաժեշտության դեպքում տուժող և վկա երեխաները պետք է հարցաքննվեն (այդ թվում՝ դատարանում) հանցագործության կատարման մեջ մեղադրվող անձի տեսադաշտից դուրս

պայմաններում, պետք է նաև տրամադրվեն առանձին դատական սպասասարահներ և մեկուսի հարցաքննության տարածքներ:

Հարցաքննության կատարման վայրը կարևոր ազդեցություն ունի երեխայի՝ հարցերին պատասխանելու ունակության վրա: Հարցաքննության վայրն ընտրելիս պետք է նկատի ունենալ, որ հարցաքննության սենյակները լինեն՝ *առաջին*, հարմարավետ և հաճելի՝ անչափահասի և իրավապահ մարմինների աշխատակիցների համար, *երկրորդ*, անչափահասի համար գրավիչ՝ մանկահասակների համար այդտեղ պետք է լինեն տիկնիկներ, խաղալիքներ, նկարչական տետրեր և մատիտներ, մյուսների համար՝ գունազարդ կահույք, գրքեր, հեռուստացույց և այլն, *երրորդ*, հանգիստ վայր: Եթե նախաքննության մարմի շինությունում չկա համապատասխան սենյակ, անհրաժեշտ է պայմանավորվել երեխաներին օգնություն/աջակցություն տրամադրող կենտրոնի (հասարակական կազմակերպության) հետ, որպեսզի հարցաքննությունն անց կացվի նրանց սենյակներից մեկում²⁰: Անհրաժեշտության դեպքում անչափահասի հարցաքննությունը կարող է կատարվել մանկապարտեզի կամ դպրոցի համապատասխան սենյակում: Դպրոցը և մանկապարտեզը չպետք է լինեն տուժողի կրթական հաստատությունը:

Անչափահաս տուժողների, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաև վկաների հարցաքննությունն անհրաժեշտ է կատարել տեսաձայնագրության կիրառմամբ, որի հիմնական առավելություններն են.

- երեխայի ցուցմունքների, ներառյալ՝ նրա վարքագծի (երեխայի հուզական արձագանքները, նրա դիմախաղային և

²⁰ Օ.Բրայան, Թ.Հոթեն, Ա.Վան դեն Բորն. Ինչպես հարցաքննել թրաֆիքինգի/շահագործման ենթարկված անչափահասներին /մեթոդական ձեռնարկ իրավապահ մարմինների աշխատակիցների համար/: Երևան, 2012, էջեր 18-19:

ժեստային առանձնահատկությունները) առավել ճիշտ գրանցման ու ամրագրման հնարավորությունը, ի տարբերություն գրավոր արձանագրության,

- անչափահասի հարցաքննությունների թիվը քրեական գործի քննության ընթացքում կրճատելու, ինչպես նաև դատական նիստերն առանց անչափահասի մասնակցության անցկացնելու հնարավորությունը²¹:

Տեսաձայնագրության կիրառման ժամանակ հնարավոր է բացահայտել հաճախակի հանդիպող հետևյալ սխալները.

1. Քննիչը փոխարինում է երեխայի կողմից օգտագործվող բառերը և արտահայտություններն իր սեփական՝ հասուն, «ճիշտ» տերմիններով: Հետագայում դա կարող է հանգեցնել դատարանում ստացված տեղեկատվության հավաստիության վերաբերյալ կասկածների: Կարևոր է արձանագրությունում բառացիորեն ամրագրել երեխայի կողմից օգտագործվող դարձվածքները և արտահայտությունները:

2. Քննչական գործողությունների մասնակիցներին չեն պարզաբանվում նրանց իրավունքներն ու պարտականությունները, ինչը հետագայում հանգեցնում է քննչական գործողությունն անօրինական ճանաչելուն²²:

3.4. Անչափահաս տուժողների (վկաների) մասնակցությամբ քրեական վարույթին հոգեբանի և մանկավարժի մասնակցության առանձնահատկությունները

ՀՀ քր. դատ. օր-ի 207-րդ հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ մինչև տասնվեց տարեկան վկայի կամ տուժողի

²¹ Методические рекомендации по организации и ведению допроса несовершеннолетних в специализированном помещении на этапе следствия. - СПб: Санкт-Петербургская общественная организация. «Врачи Детям», 2014. էջ 45:

²² Նույն տեղը:

հարցաքննությունը կատարվում է մանկավարժի մասնակցությամբ: ՀՀ քր. դատ. օր-ում նախատեսված չէ անչափահաս տուժողի մասնակցությամբ քննչական գործողություններին հոգեբանի մասնակցության վերաբերյալ հատուկ նորմ: ՀՀ քր. դատ. օր-ը չի սահմանում, թե հարցաքննությանը մասնակցելիս մանկավարժն ինչ դատավարական իրավունքներ կամ պարտականություններ ունի, արդյոք կարող է հարցեր տալ անչափահասին կամ հարցաքննության արձանագրության մեջ առարկություններ ներկայացնել: Օրենքով կարգավորված չէ նաև մանկավարժին ներկայացվող պահանջները, նրան բացարկ հայտնելու հիմքերը և այլն: Սա այն դեպքն է, երբ օրենքը պարզապես նախատեսում է քննչական գործողությանն անորոշ կարգավիճակ ունեցող անձի մասնակցություն, սակայն չի նախատեսում որևէ իրավունք կամ պարտականություն, ինչը բացասական ազդեցություն է թողնում իրավակիրառ պրակտիկայի վրա:

Գործնականում կարևոր է քննչական գործողություններին մասնակցելու համար ծանոթ կամ անծանոթ մանկավարժ հրավիրելու, ինչպես նաև գործի նկատմամբ վերջինիս շահագրգռվածության վերաբերյալ հարցի պարզումը: Հեղինակների մի խումբ կարծում է, որ անհրաժեշտ է հրավիրել երեխային ծանոթ մանկավարժի: Մնացած դեպքերում, երբ քննության մարտավարական հանգամանքներից ելնելով ծանոթ մանկավարժի մասնակցությունը դիտարկվում է ոչ նպատակահարմար, ինչպես նաև անչափահասի մոտ հնարավոր հոգեբանական անոմալիաների դրսևորման ժամանակ օգնություն ցուցաբերելու նպատակով, անհրաժեշտ է հրավիրել տարիքային գործոնով մասնագիտացված հոգեբանության ոլորտի

մասնագետի²³: Երկրորդ խումբը կարծում է, որ պարտադիր չէ, որպեսզի մանկավարժը ներկայացնի այն ուսումնական հաստատությունը, որտեղ սովորել կամ սովորում է երեխան:

Քննիչը նախաքննության բոլոր փուլերում պետք է ապահովի միննույն մանկավարժի մասնակցությունը, քանի որ ծանոթ անձի ներկայության, երեխայի և այդ մանկավարժի միջև արդեն իսկ ստեղծված հոգեբանական կապի շնորհիվ հարցաքննությունը կանցնի առավել արդյունավետ: Երեխային ճանաչող մանկավարժը հոգեբանական կապ ստեղծելու ժամանակ երեխայի վրա կթողնի դրական հոգեբանական ազդեցություն, բայց ոչ թե կապված հատուկ գիտելիքների կիրառման հետ, այլ երեխայի մոտ մանկավարժի հանդեպ ձևավորված հեղինակության շնորհիվ²⁴:

Օրինակ՝ ՀՀ քննչական կոմիտեի 2015թ. 2-րդ կիսամյակում սեռական բնույթի հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով նախաքննության ընթացքում անչափահաս տուժողների իրավունքների պաշտպանության վիճակի ուսումնասիրության արդյունքներով պարզվել է, որ անչափահասների հարցաքննությանը մանկավարժի մասնակցությունը շատ դեպքերում քննիչների կողմից ապահովվել է ձևականորեն՝ միննույն գործով յուրաքանչյուր անգամ անչափահասին լրացուցիչ հարցաքննելիս մասնակից է դարձվել նոր մանկավարժ, որը տեղյակ չի եղել գործի հանգամանքներից, անչափահաս տուժողի տված նախորդ ցուցմունքներից, ինչով էլ պայմանավորված է և բացատրվում է մանկավարժների պասիվությունը քննչական գործողության ընթացքում:

²³Макаренко И.А. Проблемы участия третьих лиц в процессе расследования уголовных дел в отношении несовершеннолетних // Вопросы ювенальной юстиции. 2007. № 1. էջ 51:

²⁴Сухов И.В. Правовое положение педагога и психолога по уголовным делам с участием несовершеннолетних // Закон и право. 2007. № 12. էջ 76:

Քննարկվող հարցի կապակցությամբ պետք է նշել, որ օրենսդրությամբ ամրագրված չէ, թե որ մանկավարժն է հրավիրվում քննչական գործողություններին մասնակցելու: Այդ հարցն ունի բացառապես տակտիկական նշանակություն, ուստի այս կամ այն մանկավարժին ընտրում է քննիչը՝ կախված գործի կոնկրետ հանգամանքներից, երեխայի անձից, նրա հոգեբանական վիճակից և այլ գործոններից:

Հարցաքննությանը մանկավարժի մասնակցությունը հավաստվում է անչափահասի ցուցմունքը մանկավարժի ստորագրությամբ հաստատելով և գործի նյութերին վերջինիս մանկավարժական կրթությունը հաստատող փաստաթուղթի պատճենը կցելով: Մանկավարժի մասնակցությունն ապահովելու օրենսդրական պահանջի նկատմամբ ձևական վերաբերմունքի վառ դրսևորման օրինակ է, երբ վարույթն իրականացնող մարմինը ՀՀ քր. օր-ի 142-րդ հոդվածի հատկանիշներով (անառակաբարո գործողություններ) հարուցված քրեական գործով անչափահասի հարցաքննությանը որպես մանկավարժ է հրավիրել միջնակարգ ուսումնական հաստատությունում դասավանդող, մասնագիտությամբ ինժեներ-մեխանիկին: Մեկ այլ օրինակ՝ վարույթն իրականացնող մարմինը ՀՀ քր. օր-ի 138-րդ հոդվածի հատկանիշներով (բռնաբարության դեպքի առթիվ) հարուցված քրեական գործով անչափահաս տուժողի հարցաքննությանը որպես մանկավարժ է ներգրավել դպրոցի զինվորական դեկավարին:

Գործնականում հանդիպում են դեպքեր, երբ վարույթին որպես մանկավարժ կամ, որպես ինքնուրույն մասնակից, ներգրավվում է հոգեբան: Այսպես, Շիրակի մարզային քննչական վարչության վարույթում քննվող քրեական գործով մասնակցել է հոգեբան, ինչը պայմանավորված է եղել նրանով, որ տուժողը ունեցել է հոգեկան խնդիրներ: Մեկ այլ դեպքում ՀՀ քննչական կոմիտեի հատկապես կարևոր գործերի քննության գլխավոր

վարչությունում քննվող քրեական գործով տուժողի հարցաքննությանը մասնակցել է կրթահամալիրի հոգեբանը՝ մանկավարժի կարգավիճակով:

Ինչպես նշվեց վերևում, անչափահաս տուժողների մասնակցությամբ կատարվող քննչական գործողություններին հոգեբանի մասնակցության վերաբերյալ հատուկ նորմ նախատեսված չէ: Կարծում ենք, մանկավարժի մասնակցությունն ինքնին չի բացառում անչափահասի մասնակցությամբ կատարվող գործողություններին նաև հոգեբանի մասնակցությունը: Հոգեբանը քրեական վարույթին կարող է հրավիրվել ՀՀ քր. դատ. օր-ի 84-րդ հոդվածի կարգով՝ որպես մասնագետ:

Տեսության մեջ նույնպես նշվում է, որ մանկավարժը և հոգեբանն ունեն տարբեր դատավարական կարգավիճակներ՝ հոգեբանը մասնագետ է, իսկ մանկավարժն ունի ինքնուրույն իրավական կարգավիճակ: Դատավարությանը ներգրավվող հոգեբանին պետք է դիտարկել ոչ թե որպես մանկավարժ (այսինքն՝ նա, ով զբաղվում է ուսումնական և մանկավարժական գործունեությամբ), այլ որպես քրեական դատավարությանը ներգրավվող, մարդու վարքագիծը և նրա հոգեբանական առանձնահատկությունները ուսումնասիրող մասնագետ: Հոգեբանի՝ որպես իր բնագավառում հատուկ գիտելիքների տիրապետող անձի խնդիրները քրեական գործով դատավարության ընթացքում տարբերվում են մյուս մասնագետների խնդիրներից՝ ինչի հետ կապված հոգեբանը պետք է դիտարկվի որպես քրեական դատավարության ինքնուրույն մասնակից:

Ի տարբերություն հոգեբանի՝ մանկավարժի մասնակցությունն անհրաժեշտ է երեխայի համար հարմարավետ իրավիճակի ձևավորման, քննչական գործողություններին նրա արագ ադապտացիայի, երեխայի վրա հնարավոր կամայական կամ ոչ կամայական ճնշումների բացառման նպատակով: Թեև,

մանկավարժները տիրապետում են մանկական հոգեբանության բնագավառում հիմնական մասնագիտական գիտելիքների, սակայն հոգեբանների գործունեության մեջ շեշտադրումը կատարվում է երեխայի հոգեկան վիճակի օրինաչափությունների ճանաչման վրա: Մանկավարժն իր հերթին հանդիսանում է մասնագետ դաստիարակության և կրթության բնագավառում և չի կարող տիրապետել հոգեբանական խորը գիտելիքների²⁵:

Հոգեբանը, նախապես ուսումնասիրելով երեխայի անձը (քրեական գործի նյութերով, ինչպես նաև օրինական ներկայացուցչի, մանկավարժի հետ անմիջական շփման ճանապարհով), աջակցություն է ցուցաբերում քննիչին մարտավարական հնարքների ընտրության գործում՝ շփման ենթադրյալ ձևի, երեխայի մոտ ճիշտը պատմելու ցանկության առաջացման վրա: Բացի այդ, հոգեբանը պարտավոր է կողմերին պարզաբանել այն հարցերը (իր իրավասությանը համապատասխան), որոնք կարող են առաջանալ քննչական գործողությունների կատարման ընթացքում: Քրեական դատավարությանը մասնակցելու համար ցանկալի է հրավիրել մանկական կամ տարիքային գործոնով մասնագիտացված հոգեբանության բնագավառում փորձառու մասնագետի:

Իրենց նկատմամբ կատարված սեռական հանցագործությունների քննության ընթացքում երեխաները ենթարկվում են սթրեսի, բախվում են շոկային իրավիճակների, որոնք առաջանում են կատարվածի բացասական գործոնների ազդեցությունից: Նշված վիճակն իր հերթին հանգեցնում է երեխաների հուզական անկայունությանը, այդ իսկ պատճառով սեռական հանցագործություններով քրեական գործերով

²⁵Дошицын А.Н. Процессуальные и криминалистические особенности производства следственных действий с участием малолетних.Юрлитинформ. 2015. էջ 73:

անհրաժեշտ է հոգեբանի՝ բժշկական հոգեբանության բնագավառի մասնագետի, մասնակցություն: Ենթադրվում է, որ քննչական գործողություններին հենց այդպիսի հոգեբանի մասնակցությունը կարող է օգտակար լինել մի շարք գործնական խնդիրների լուծմանը, այդ թվում՝ քննիչին երեխայի հետ կոնտակտի հաստատմանն օժանդակելու հարցում (մանկավարժի և ներկայացուցիչների հետ համատեղ)՝ քննչական գործողությունների կատարման տակտիկայի որոշման և ցուցմունք տալու հարցում երեխայի վերաբերմունքի մշակման համար, ինչպես նաև հուզական ծանրաբեռնվածության հաղթահարման գործում աջակցության ցուցաբերում՝ պայմանավորված տարբեր բացասական գործոններով²⁶:

3.5. Անչափահաս տուժողի իրավունքների և մեղադրյալի հակընդդեմ հարցման իրավունքի ապահովումը

Հատկապես սեռական հանցագործությունների տուժող հանդիսացող անչափահաս երեխաների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությունից ելնելով՝ առանձին պետությունների քրեական դատավարության օրենսդրությամբ նախատեսվում են դատավարական կառուցակարգեր, որոնք կոչված են ապահովելու երեխայի ֆիզիկական և հոգեբանական անվտանգությունը²⁷:

Այսպես՝ Ուկրաինայի քր. դատ. օր-ի 224-րդ հոդվածի 9-րդ կետի 5-րդ պարբերության համաձայն՝ «սեռական ազատության և

²⁶ Նույն տեղը, էջ 72:

²⁷ Երեխաների սեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններն ու դրանց վարույթի առանձնահատկությունները: Ա. Ղամբարյան, Դ. Թումապյան, Եր.: «Սկետչ-Սթայլ» ՍՊԸ, 2015,

անձեռնմխելիության դեմ ուղղված հանցագործությունների, ինչպես նաև բռնությամբ կատարվող հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական վարույթով նախկինում հարցաքննված երկու և ավելի անձանց ցուցմունքների միջև հակասությունները լուծելու նպատակով փոքրահասակ կամ անչափահաս երեխայի ու կասկածյալի միջև հարցաքննություն չի կարող անցկացվել»:

Էստոնիայի Հանրապետության քր. դատ. օր.-ում կատարված փոփոխությունների համաձայն՝ դատարանն իրավասու է անչափահասին չհրավիրելու դատարան և թույլատրելու որպես ապացույց ներկայացնել նախաքննության ընթացքում տված տվյալները, եթե՝

1. պաշտպանության կողմը հնարավորություն է ունեցել նախաքննության ընթացքում հարցեր տալ վկային,

2. եթե վկան 10 տարեկանից փոքր է, իսկ հարցաքննությունը կվնասի նրա հոգեբանությանը,

3. եթե վկան փոքր է 14 տարեկանից, իսկ հարցաքննությունը վերաբերում է սեռական հանցագործություններին:

Թեև սեռական հանցագործություններով անչափահաս տուժողների պաշտպանության ժամանակակից մոտեցումներն ինքնին ընդունելի են, սակայն դրանք առնչվում են նաև ՄԻԵԿ-ի երաշխավորված՝ մեղադրյալի հակընդդեմ հարցման իրավունքի իրականացման հարցին: Այսպես՝ Պ.Ս.-ն ընդդեմ Գերմանիայի (*P. v. Germany*) (20.12.2001թ.) գործով ութամյա Ս.-ի հայրը 1993թ.-ի ապրիլի 29-ին, հաղորդում է ներկայացրել ոստիկանություն այն մասին, որ երաժշտության ուսուցիչն անհատական դասի ընթացքում երեխայի նկատմամբ իրականացրել է սեռական ոտնձգություն: Ոստիկանները հարցաքննել են անչափահաս Ս.-ին և նրա մորը: Ս.-ն հաստատել է հոր հաղորդումն, իսկ մայրը ցուցմունք է տվել այն մասին, որ երաժշտության անհատական դասերից հետո երեխան անհանգիստ է եղել, իսկ հետագայում իրեն պատմել է սեռական ոտնձգության մասին: Ներպետական դատարանը, հիմք ընդունելով Ս.-ի մոր և Ս.-ին հարցաքննած

ռստիկանի ցուցմունքը, ինչպես նաև վերաքննիչ դատարանի կողմից նշանակված հոգեբանական փորձաքննության՝ Ս.-ի պատմածի արժանահավատության վերաբերյալ հոգեբանի եզրակացությունը, դիմողին մեղավոր է ճանաչել անչափահաս երեխայի նկատմամբ սեռական հանցագործություն կատարելու մեջ: Ս.-ի ծնողները հրաժարվել են երեխային ներկայացնել դատարան, քանի որ երեխան ռոնձգության հետևանքով ձեռք էր բերել նեյրոդերմիտ հիվանդություն, և առկա էր նրա առողջական վիճակի վատթարացման վտանգ: Ներպետական դատարանները թեև նշել են, որ դատարանում Ս.-ի հարցաքննության բացակայությունն էական բացթողում է, սակայն նրան չեն հրավիրել դատարան՝ հիմք ընդունելով երեխայի առողջական վիճակի վերաբերյալ տեղեկանքը և հոգեբանի եզրակացությունը, ըստ որի՝ դատարան ներկայանալու դեպքում կատարվածը վերհիշելու պատճառով երեխայի հոգեբանական վիճակը կրկին կվատթարանա:

Այս գործով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը²⁸ նշել է, որ անչափահաս վկաների, մասնավորապես՝ սեռական հանցագործությունների անչափահաս զոհերի մասնակցությամբ իրականացվող քրեական դատավարության ընթացքում պետք է հաշվի առնել նրանց շահերի պաշտպանությունը, սակայն հաստատել է ՄԻԵԿ-ի 6-րդ հոդվածի խախտում, քանի որ առաջին ատյանի դատարանը մերժել է երեխային հոգեբանական փորձաքննության ենթարկելու միջնորդությունը, իսկ վերաքննիչ դատարանն այդ փորձաքննությունը նշանակել է դեպքից ութ ամիս անց: Բացի այդ, Ս.-ի ցուցմունքները հանդիսացել են դիմողի դատապարտման միակ ուղղակի ապացույցը: Ինչպես նկատում ենք, նշված ոլորտում անչափահաս տուժողի և մեղադրյալի շահերի գուգակցումը բարդ է, ինչը հանգեցնում է հակասական մոտեցումների և պրակտիկայի ձևավորմանը:

²⁸ Այսուհետ՝ ՄԻԵԴ:

Գործող քրեական դատավարությունում անչափահաս տուժողի իրավունքների և մեղադրյալի հակընդդեմ հարցման իրավունքի ապահովման համար հատուկ կառուցակարգեր նախատեսված չեն: Միննույն ժամանակ, գործնականում կարելի է անչափահաս տուժողի հարցաքննությանը բացառել մեղադրյալի մասնակցությունը, իսկ նրա՝ հակընդդեմ հարցման իրավունքն ապահովել միջնորդավորված եղանակով: Այսպես՝ տուժողի հարցաքննության ժամանակ պետք է կիրառել տեսաձայնագրում: Ցուցմունքի տեսաձայնագրումը հետագայում պետք է ներկայացնել մեղադրյալին և պաշտպանին՝ հնարավորություն ընձեռելով տալ այն հարցերը, որոնք անհրաժեշտ են պաշտպանության իրավունքի իրականացման համար: Նշված հարցերը հետագայում կրկին կներկայացվեն տուժողին:

ՄԻԵԴ-ը գնահատել է նշված միջոցառման իրավաչափությունը: Այսպես՝ Ս.Ն. ընդդեմ Շվեյցարիայի գործով ՄԻԵԴ-ն արտահայտել է հետևյալ դիրքորոշումը. «Չի կարելի պնդել, որ ՄԻԵԿ-ի 6-րդ հոդվածի 3-րդ կետի «դ» ենթակետը պահանջում է, որպեսզի բոլոր դեպքերում հարցերը տրվեն անմիջականորեն մեղադրյալի և պաշտպանի կողմից»: Այս գործում արտահայտված իրավական դիրքորոշումը ճիշտ գնահատելու համար պետք է հաշվի առնել գործի հանգամանքները: Այսպես՝ դիմողն անչափահաս Մ.-ի դեմ սեռական հանցագործության մեղադրանքով դատապարտվել է 8 ամիս ազատազրկման: Սույն գործով մեղադրական դատավճռի հիմքում ընկած է եղել առավելապես Մ.-ի ցուցմունքները և դրանց տեսաձայնագրությունները: Մ.-ին իրենց տանը հարցաքննել է ոստիկանը: Դիմողի փաստաբանը համաձայնել է չմասնակցել հարցաքննությանը, քանի որ Մ.-ի փաստաբանը նույնպես չէր կարող մասնակցել այդ գործողությանը: Սակայն, դիմողի փաստաբանը նախօրոք ձևակերպել է իր հարցերը, որոնք ոստիկանի կողմից ներկայացվել են Մ.-ին: Հետագայում

փաստաբանը հարցաքննության ձայնագրությունների հիման վրա հաստատել է, որ հարցաքննության ընթացքում շոշափվել են այն հարցերը, որոնք ինքը կցանկանար ներկայացնել: Մ.-ն դատարանում ցուցմունք չի տվել: Դատական քննության ընթացքում վերաբարդավել են Մ.-ի առաջին հարցաքննության ձայնագրությունները և արձանագրությունները: Դիմողը դատաքննության ընթացքում չի միջնորդել, որպեսզի Մ.-ն անձամբ մասնակցի դատավարությանը: ՄԻԵԴ-ը նշել է, որ այս գործով կարելի է ընդունել դիմողի պնդումն այն մասին, որ նա ձեռնպահ է մնացել Մ.-ին դատարան կանչելու և անձամբ նրան հարցաքննելու վերաբերյալ միջնորդություն ներկայացնելուց, քանի որ այդպիսի միջնորդությունը կմերժվեր: Միևնույն ժամանակ, ՄԻԵԴ-ը նշել է, որ ոստիկանության աշխատակցի հետ Մ.-ի երկրորդ գրույցը տեղի է ունեցել դիմողի փաստաբանի միջնորդությամբ, որը համաձայնվել է չմասնակցել հարցաքննությանը և այդ կապակցությամբ առարկություն չի ունեցել: Նա չի միջնորդել, որ հարցաքննությունը հետաձգվի կամ էլ տեսագրվի, մինչդեռ պաշտպանը նման հնարավորություն ունեցել է: Ավելին՝ փաստաբանը հնարավորություն է ունեցել՝ ոստիկանի միջոցով տուժողին տալու հարցերը և բավարարված է եղել հարցերի պատասխաններով: Սույն գործով ՄԻԵԴ-ը ՄԻԵԿ-ի 6-րդ հոդվածի խախտում չի արձանագրել²⁹:

Քրեական արդարադատության համակարգում հայտնված երեխաների նկատմամբ գործողությունների ուղենիշների 50-րդ կետում նույնպես նախատեսված է, որ պետություններն անհրաժեշտության դեպքում պետք է քննարկեն երեխայի ցուցմունքների տեսագրումը և տեսագրված ցուցմունքը, ի թիվս այլ միջոցների, որպես պաշտոնական ապացույց դատարանում ներկայացնելը թույլատրելը³⁰:

²⁹Путеводитель о прецедентной практике Европейского суда по правам человека за 2002 года. Науч. ред.-сост. Ю.Ю. Берестнев, М.В. Виноградов. Перевод с англ. В.А. Власихина. М. 2004. էջ 118:

ՄՏՈՒԳԻՉ ՀԱՐՑԵՐ

1. Անչափահաս տուժողների հարցաքննության համար ի՞նչ առանձնահատկություններ են նախատեսված:
2. Անչափահաս տուժողներին կրկնակի դատավարական գործողություններում չներգրավելու համար գործնականում ի՞նչ քայլեր կարելի է ձեռնարկել:
3. Ի՞նչ եղանակներով կարելի է գուգակցել անչափահաս տուժողի օրինական շահերի պաշտպանությունը և մեղադրյալի հակընդդեմ հարցման իրավունքները:

³⁰Անչափահասների գործերով արդարադատության ոլորտի միջազգային փաստաթղթերի ժողովածու: Երևան, Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ ՀԿ. 2012, էջ 121:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Дощицын А.Н. Процессуальные и криминалистические особенности производства следственных действий с участием малолетних. Юрлитинформ. 2015:
2. Методические рекомендации по организации и ведению допроса несовершеннолетних в специализированном помещении на этапе следствия. - СПб: Санкт-Петербургская общественная организация. «Врачи Детям» , 2014:
3. Путеводитель о прецедентной практике Европейского суда по правам человека за 2002 года. Науч. ред.-сост. Ю.Ю. Берестнев, М.В. Виноградов. Перевод с англ. В.А. Власихина. М., 2004:
4. Сухов И.В. Правовое положение педагога и психолога по уголовным делам с участием несовершеннолетних // Закон и право. 2007. № 12.
5. Անչափահասների գործերով արդարադատության ոլորտի միջազգային փաստաթղթերի ժողովածու: Երևան, Քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտ ՀԿ. 2012.
6. Դիլբանդյան Ս., Աղաբաբյան Ն. Անչափահասների վերաբերյալ քրեական գործերով վարույթի կարճման և քրեական հետապնդման դադարեցման որոշ հարցեր: http://ysu.am/files/04S_Dilbandyan_N_Aghababyan.pdf (12.02.2017):
7. Ղամբարյան Ա, Թումասյան Դ. Երեխաների սեռական անձեռնմխելիության և սեռական ազատության դեմ ուղղված հանցագործություններն ու դրանց վարույթի առանձնահատկությունները: Եր.: «Սկետչ-Սթայլ» ՍՊԸ, 2015թ.:
8. Թումասյան Դ., Գրավետուն Ք. Օրենքի հետ առանչություն ունեցող երեխաների նկատմամբ վերաբերմունքի ընդհանուր

կանոններն ու առանձնահատկությունները: Եր., Հեղ. Հրատ., 2016:

9. Օ.Բրայան, Թ.Հոթեն, Ա.Վան դեն Բորն. Ինչպես հարցաքննել թրաֆիքինգի/շահագործման ենթարկված անչափահասներին /մեթոդական ձեռնարկ իրավապահ մարմինների աշխատակիցների համար/: Երևան, 2012:

